

Artikel

Menjana Keharmonian Melalui Jalinan Kerjasama Antara Penganut Beza Agama di Sabah
(Generating Harmony through Cooperation between Different Religious Believers in Sabah)

Suraya Sintang^{1*}, Mohd. Nazmi Mohd. Khalli¹, Khadijah Mohd. Khambali@Hambali² & Rosazman Hussin³

¹Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

²Jabatan Akidah dan Pemikiran Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, 50603 Kuala Lumpur, Malaysia.

³Institut Kajian Orang Asal Borneo, Universiti Malaysia Sabah, 88400, Kota Kinabalu, Sabah, Malaysia.

*Pengarang Koresponden: suraya@ums.edu.my

Abstrak: Keharmonian sosial antara agama dan etnik merupakan indikator penting yang berperanan sebagai kayu ukur kepada kesejahteraan insan. Sungguhpun indikator ekonomi adalah prasyarat utama bagi menilai kesejahteraan insan, ia tidak bersifat holistik dalam membina pembangunan harmoni yang lestari. Kepincangan keharmonian yang tidak seimbang dan berat sebelah yang hanya menjurus kepada pencapaian ekonomi ataupun material semata-mata, perlu diimbangi dengan penerapan norma-norma sosial yang dipupuk daripada ikatan kasih sayang, keakraban dan jalinan mesra antara pihak berbeza agama dan etnik. Dalam konteks Malaysia, suasana harmoni begitu menyerlah kerana masyarakatnya berupaya mempamerkan gaya hidup bersama meski berdepan dengan isu perbezaan agama dan etnik. Makalah ini membincangkan amalan dan contoh teladan yang dipraktikkan oleh penganut beza agama di Sabah yang ditonjolkan melalui jalinan kerjasama, iaitu kerjasama untuk mengekalkan hubungan sedia kala dan kerjasama untuk memulihkan semula hubungan tegang kesan daripada konflik keluarga beza agama. Kajian ini menggunakan kaedah kualitatif bersandarkan reka bentuk analisis kandungan dan kaedah temu bual mendalam bersama informan utama daripada pihak autoriti agama dan individu terlibat dalam konflik keluarga beza agama. Hasil kajian memperlihatkan bahawa pengekaln keharmonian masyarakat Sabah diterjemah melalui kesediaan masyarakatnya hidup bersama yang menatijahkan gaya hidup yang cintakan perdamaian sehingga sebarang konflik yang berlaku ditangani melalui jalan tengah (middle path), bersetuju untuk tidak bersetuju (agree to disagree) dan situasi menang-menang (win-win situation). Kajian ini menyumbang dalam rangka mengetengahkan fungsi agama sebagai penjana keharmonian melalui penerapan nilai-nilai murni melalui amalan kerjasama antara pihak berbeza agama.

Kata kunci: Keharmonian sosial, kesejahteraan insan, norma sosial, jalan tengah, fungsi agama

Abstract: Social harmony among people of different religious and ethnic groups is a significant indication of human well-being. Although economic indicator is a key prerequisite for measuring human well-being, it does not provide a comprehensive picture of how to achieve long-term harmony. The unbalanced and partial or biased harmony that exclusively leads to economic or material gains must be balanced with instilling social norms nurtured from the bonds of love, closeness, and friendly ties amongst people from different religious

and ethnic groups. The environment of harmony is particularly strong in Malaysia since the society can demonstrate an easy-going lifestyle despite facing issues of religious and ethnic differences. This paper discusses the examples of cooperation practiced by believers of different religions in Sabah, particularly cooperation to retain existing relationships to mend strained relationships because of interfaith family conflict. This study uses a qualitative method based on content analysis design and in-depth interviews with the key informants from religious authorities and individuals involved in interfaith family conflict. The study's findings revealed that Sabah's peaceful coexistence is reflected in people's willingness to live together, which encourages a peace-loving lifestyle, allowing any problems to be resolved through a middle path, agreeing to disagree and win-win situation. This study contributes to a better understanding of religion's function as a generator of harmony through the application of noble values and the practice of cooperation across religious groups.

Keywords: Social harmony, human well-being, social norms, middle path, religion's function

Pengenalan

Keharmonian merupakan satu konsep yang abstrak dan agak sukar dijelaskan secara konkrit, namun dapat dibuktikan melalui kajian emperikal dan boleh diukur melalui pelbagai indikator. Pelbagai mekanisme digunakan untuk mengukur indikator keharmonian sama ada melalui indikator ekonomi mahupun indikator sosial. Kebanyakan negara sering mengambil kira indikator ekonomi bagi mengukur keharmonian melalui pencapaian sumber kekayaan (*valued good*) seperti kemewahan harta, kebebasan kewangan dan pencapaian perkapita. Sebaliknya mengabaikan kepentingan dan kesejahteraan insan (*human well-being*) dalam hubungan sosial sebagai indikator penting yang turut berperanan sebagai kayu ukur keharmonian (Bell & Mo, 2014). Manusia sememangnya perlu kepada persekitaran sihat dan keamanan sosial bagi membolehkan individu atau kumpulan manusia dapat terus mengecapi kesejahteraan hidup. Nikmat kesejahteraan ini hanya dapat direalisasikan sekiranya kehidupan sosial diimbangi dengan dimensi moral yang mempamerkan keprihatinan, kasih sayang dan sikap kepedulian terhadap insan lain. Sememangnya penguatkuasaan undang-undang yang berfungsi sebagai salah satu mekanisme kawalan sosial berperanan penting dalam menentukan keharmonian. Namun, penerapan norma-norma sosial (*social norms*) lebih berpengaruh dan mempunyai peranan yang lebih signifikan dalam mencorak keharmonian yang melibatkan hubungan antara penganut beza agama dan etnik (Neo, 2019).

Salah satu daripada indikator kesejahteraan insan (*human well-being indicator*) ialah hubungan sosial yang dapat memupuk perkembangan manusia dan hal ini dipengaruhi ikatan kasih sayang dalam hubungan keluarga, kekraban dalam hubungan bersama jiran dan sahabat serta suasana persekitaran yang aman, tenang, tidak kucar-kacir ataupun huru-hara sehingga berlakunya konflik yang tidak terkawal. Dalam konteks Malaysia, suasana harmoni begitu menyerlah kerana masyarakatnya berupaya mengamalkan gaya hidup yang harmoni berdasarkan kelangsungan kebersamaan meski berdepan dengan isu kepelbagaian agama dan etnik. Boleh dikatakan kepelbagaian tidak menjadi penghalang untuk anggota masyarakat saling berinteraksi dan bekerjasama secara aman (Shamsul Amri, 2007). Sesungguhnya keharmonian merupakan citra kehidupan masyarakat Malaysia dan nikmat keharmonian ini dikecapi di seluruh negeri termasuk di Sabah. Makalah ini membincangkan amalan dan contoh teladan yang dipraktikkan oleh penganut beza agama yang ditonjolkan

melalui jalinan kerjasama, iaitu kerjasama untuk mengekalkan hubungan sedia kala dan kerjasama untuk memulihkan semula hubungan tegang kesan daripada konflik keluarga.

Konsep Keharmonian Daripada Perspektif Agama dan Kepercayaan

1. Konsep Harmoni Menurut Ajaran Konfucius

Harmoni secara umum bermaksud senada atau seirama. Kitab *Analect of Confucius* (13.32) seperti yang dinukilkan Bell & Mo (2014) menyatakan harmoni tidak bermaksud kesepakatan (*consensus*) atau kesatuan (*uniformity*). Masyarakat harmoni (*harmonious society*) menurut kepercayaan dan ajaran Konfucius adalah bertunjangkan tiga matlamat; iaitu masyarakat yang adil dan inklusif, negara yang hidup harmoni dengan alam semulajadi, serta masyarakat yang hidup aman dan bekerjasama dengan negara lain demi mencapai matlamat yang sama. Ajaran Konfucius mengklasifikasikan keharmonian kepada tiga kategori, iaitu “*graded love*”, yakni hubungan sesama manusia yang melibatkan hubungan sesama ahli keluarga; “*weak harmony*” (harmonisasi yang tidak terlalu kukuh) atau “*harmony at minimum level*” yang merujuk kepada keteraturan hidup masyarakat yang aman tanpa adanya konflik atau keganasan. Harmoni dalam situasi sebegini disifatkan lemah dan berada pada tahap rendah kerana penilaian atau ukuran keharmonian itu hanya berdasarkan indikator tiada ketegangan atau konflik.

Kategori selanjutnya ialah “*strong harmony*”, harmoni yang kukuh, teguh dan kuat. Harmoni dalam kategori ini disifatkan kuat kerana keupayaan anggota masyarakat hidup secara aman damai dalam kepelbagaian. Keharmonian yang dikecapi dalam situasi ini dinilai daripada sudut suasana estetika yang menggembirakan dan menonjolkan penghayatan moral positif yang dipamerkan melalui sikap kebertanggungjawaban dan keprihatinan terhadap golongan yang memerlukan. Terdapat tiga pertimbangan dalam memahami harmoni dalam kepelbagaian; i) pertimbangan estetika; ii) penilaian secara moral; iii) kepentingan komuniti yang mengambil kira kepentingan golongan marginal atau golongan terpinggir dan golongan berpendapatan rendah atau golongan yang memerlukan (Bell & Mo, 2014).

Konsep harmoni yang diinspirasi oleh Konfucius menekankan hubungan antara keluarga, masyarakat, negara dan hubungan dengan alam sekitar; dan bentuk hubungan inilah yang menjadi penentu kepada kesejahteraan manusia (*human well-being*) yang mementingkan tanggungjawab bersama (*social obligation*). Kesemua bentuk hubungan tersebut perlu dicorakkan berdasarkan keteraturan yang aman (*peaceful order*) dan menghormati kepelbagaian (*respect for diversity*). Analogi harmoni dalam kepelbagaian boleh digambarkan seumpama harmoni irama muzik yang dihasilkan daripada kombinasi bunyi-bunyian daripada pelbagai alat muzik. Irama muzik secara harmoni itu terhasil apabila wujud kombinasi yang serasi daripada peralatan muzik tersebut. Demikian juga dengan persekitaran masyarakat yang pelbagai, di mana apabila konflik berlaku dalam kalangan ahli masyarakat, maka akan semakin tegang dan kucar kacir hubungan sosial sehingga menjejaskan kelangsungan kebersamaan hidup secara harmoni. Justeru, ketegangan perlu dipulihkan dengan membentuk kesepakatan antara anggota masyarakat agar suasana harmoni dapat dinikmati semula.

2. Harmoni daripada Perspektif Islam

Konsep harmoni dalam agama Islam dan Kristian dibina berdasarkan hubungan individu dengan Tuhan dan hubungan sesama manusia mengikut kehendak Tuhan. Pada dasarnya, Islam melihat kepelbagaian memerlukan satu konsep harmoni yang dapat menjaga kelangsungan hidup manusia (Setiyawan Gunardi et al., 2019). Harmoni secara literalnya bermaksud persetujuan atau penyesuaian dalam semua aspek kehidupan

dan tanpa harmoni nescaya kucar-kacir kehidupan kerana keamanan tidak dapat dinikmati dalam masyarakat yang berbeza latar belakang. Perkara penting untuk menjamin kestabilan masyarakat ialah kesanggupan warga untuk hidup bersama dengan orang lain secara aman damai walaupun berbeza agama dan kepercayaan.

Dalam usaha merealisasikan keharmonian dalam kepelbagaian, Islam menawarkan konsep *Maqasid Syariah*. Menurut Imam al-Ghazali (al-Zarqa, Mustafa 1998 dalam Setiyawan Gunardi et al., 2019) menjelaskan *Maqasid Syariah* merupakan satu kaedah atau mekanisme yang bertujuan memelihara *maslahah* atau kesejahteraan (*well being*) hidup manusia. *Maqasid Syariah* dibina berasaskan pertimbangan mengambil manfaat dan menolak keburukan bertujuan untuk memelihara lima perkara asas manusia (*usul al-khams*) iaitu, memelihara agama, nyawa, akal, keturunan dan harta. Setiyawan Gunardi et al., (2019) memperincikan hubungan harmoni berasaskan *Maqasid Syariah* dalam kehidupan masyarakat Muslim dan bukan Muslim adalah berlandaskan kepada harmoni agama, harmoni nyawa, harmoni akal, harmoni nasab atau keturunan dan harmoni harta. Konsep harmoni agama merujuk kepada ajaran Islam tidak membenarkan penganutnya membuat cercaan kepada Tuhan agama lain kerana akan berlaku timbal balik atau balasan yang sama daripada penganut agama lain dan hal ini ada dijelaskan dalam al-Quran (Surah al-An'am 6:108). Harmoni nyawa merujuk kepada kewajipan mengambil makanan yang halal dan baik agar tidak memudharatkan nyawa atau menyebabkan berlakunya pelbagai penyakit. Justeru, pengambilan arak atau yang seumpamanya diharamkan kerana menjejaskan kesihatan akal dan boleh membahayakan hubungan sesama manusia akibat tindakan di luar batasan kewarasan dan pertimbangan akal yang sihat. Manakala harmoni nasab bermaksud menjaga keturunan melalui perkahwinan agar mendatangkan rasa kasih sayang dan harmoni harta dipelihara melalui larangan mencuri, merompak dan sebagainya.

Perspektif Islam juga mengetengahkan konsep *fiqh ta'āyush* yang berorientasikan pendekatan *wasatiyyah* atau kesederhanaan bagi memupuk keharmonian dalam kepelbagaian (Mohammad Naqib Hamdan et al., 2018). *Fiqh ta'āyush* merupakan panduan hukum atau garis panduan dalam Islam yang menyediakan tatacara atau mekanisme terbaik dalam menjalin kerjasama yang melibatkan interaksi sosial dengan pelbagai pihak yang berbeza agama, bangsa dan negara untuk hidup bersama secara aman dan harmoni. Aplikasi konsep hidup harmoni bersama ini diketengahkan melalui konsep *al-ta'āyush al-silmī* atau dalam bahasa Inggeris, *Peaceful Coexistence*. Mohammad Naqib Hamdan et al. (2018) menjelaskan istilah *Peaceful Coexistence* ini mula diperkenalkan oleh ahli politik Soviet yang bernama Nikita Sergeyevich Khrushchev (1959) dalam rangka memupuk kerjasama antara negara yang bersekutu dengan Soviet (Blok Timur) seperti China, dengan Blok Barat yang diketuai Amerika Syarikat ketika era Perang Dingin selepas perang dunia ke-2 pada tahun 1945. Idea *Peaceful Coexistence* bertujuan mengurangkan ketegangan antara Blok Timur berfahaman sosialis dengan Blok Barat berfahaman kapitalis agar kedua-dua pihak dapat meneruskan hubungan politik yang lebih stabil walaupun berbeza pandangan politik dan ekonomi.

Ta'āyush atau *coexistence* adalah merujuk kepada komuniti yang hidup bersama dengan nilai kasih sayang, bertoleransi, menerima kepelbagaian, saling memahami, saling mempercayai dan saling melengkapi antara satu sama lain (Zulkifli Aini and Wan Nurul Anis, 2018). Al-Tuwaji (dalam Mohammad Naqib et al. 2018) membahagikan *coexistence* atau hidup bersama ini kepada tiga bahagian, iaitu i) politik dan ideologi, ii) ekonomi dan iii) agama, budaya dan tamadun. Ketiga-tiga bahagian ini bermatlamat untuk mewujudkan keamanan sejagat sama ada di peringkat hubungan antara negara bagi menjamin kestabilan politik dunia; hubungan antara kerajaan dengan rakyat bagi meningkatkan tahap dan kestabilan ekonomi dan keamanan melalui pelaksanaan undang-undang; serta keamanan sosial melalui interaksi antara penganut berbeza agama, budaya dan tamadun yang dibina melalui semangat Persaudaraan Seinsan (*human fraternity*).

Semangat Persaudaraan Seinsan (*the spirit of human fraternity*) telah sekian lama dipupuk dalam hubungan antara agama khususnya hubungan Muslim dan Kristian (Guixot, 2019). *Human Fraternity* merupakan satu dokumen persefahaman yang diilhamkan oleh pemimpin Muslim yang ditandatangani bersama pemimpin Kristian sebagai satu inisiatif mempromosi keamanan sejagat yang diinspirasikan daripada ajaran kedua-dua agama Islam dan Kristian. Dokumen ini telah ditandatangani oleh Imam Besar al-Azhar, Shaykh Ahmed al-Tayyeb dan Pope Francesco Gereja Katolik di Abu Dhabi, United Arab Emirates (UAE) pada 4 Februari 2019. Dokumen persefahaman ini menggalakkan hubungan persahabatan melalui kasih sayang sejagat (*universal love*) yang disemai daripada sikap saling menghormati dan saling kenal mengenali budaya, kepercayaan dan cara hidup orang lain. Melalui jalinan perkenalan yang mendalam inilah, semangat kerjasama dapat dibina apabila masyarakat pelbagai agama bersedia untuk melibatkan diri dalam pelbagai aktiviti sosial dan interaksi sosial. Bertitik tolak daripada nilai dan sikap positif yang ditunjukkan daripada amalan saling menghormati dan bekerjasama, ia akan menimbulkan semangat persaudaraan sesama insan tanpa melihat perbezaan latar belakang sebagai penghalang untuk hidup bersama secara harmoni.

Konsep harmoni dalam kepelbagaian berasaskan *Rahmatan lil 'Alamin* merupakan satu konsep yang dibangunkan sebagai gagasan negara Malaysia yang bertujuan mempromosi nilai dan prinsip Islam yang bersifat universal dalam memartabatkan dasar negara berkeadilan dan harmonis dalam pelbagai aspek kehidupan (Nazmi et al., 2020). Rahmah menurut bahasa bermaksud kelembutan yang bergandingan dengan rasa hiba; atau kasih sayang. Penggunaan istilah ini menurut al-Raghib al-Ashfahani (2009 dalam Setiyawan Gunardi et al., 2019) menjelaskan *ar-rahmah* memberi makna *al-riqqah* (kelembutan) atau *al-ihsân* atau *al-khayr* (kebaikan) dan *al-ni'mah* (kenikmatan). Rahmah merupakan satu perasaan dalaman yang menimbulkan kasih sayang untuk menggerakkan diri seseorang melakukan kebajikan demi kesejahteraan manusia bersama. Konsep harmoni boleh dibangunkan melalui mekanisme atau pendekatan rahmah untuk memberi keamanan sejagat kepada seluruh alam. Surah al-Anbiya' 21: 107 yang bermaksud, "Dan tidaklah kami mengutuskan engkau (Wahai Muhammad) melainkan untuk menjadi rahmah bagi sekalian alam (*Rahmatan lil Alamin*).

Konsep muhibah merupakan satu lagi nilai yang diketengahkan oleh Islam dalam memupuk keharmonian. Istilah muhibah merupakan nilai universal yang berasal daripada bahasa Arab daripada akar kata *hubb* yang bermaksud kasih sayang atau situasi yang menggambarkan saling sayang menyayangi (Haslina Ibrahim, 2013). Melalui amalan kasih sayang inilah, ia dapat mengikis kebencian dan kemarahan terhadap orang lain. Muhibah merupakan nilai sosial yang lebih sesuai digunakan berbanding toleransi kerana toleransi menggambarkan hubungan yang bersifat *superior-inferior* yang diperkenalkan oleh penjajah yang menonjolkan sikap keangkuhan penjajah yang mengenyepikan hak orang Melayu. Sebaliknya muhibah begitu signifikan dalam menggambarkan situasi hidup bersama, kesalingbersamaan yang disulami dengan perasaan kasih sayang, simpati dan empati dan hormat.

3. Harmoni daripada Perspektif Kristian

Perspektif teologi Kristian menjelaskan spiritualiti atau kekuatan kerohanian merupakan elemen agama yang berperanan mempromosi keamanan kerana ia berupaya mencipta suasana yang membolehkan masyarakat hidup bersama dan mengenyepikan perbezaan atas dasar persamaan hakikat manusia sebagai ciptaan Tuhan (*God creator*). Perspektif teologi Kristian yang didasari peristiwa, sejarah hidup dan gerakan ajaran Jesus (*His Mission*) menjelaskan bagaimana Jesus mempamerkan satu bentuk hubungan harmoni dengan penganut agama lain. Perkara ini diperihalkan Jayso K Cherian (2019) melalui tiga terminologi iaitu, *Jubilee Year*, *Shālôm* dan *Jesus The Prince of Peace*.

Istilah *Jubilee Year* yang bermaksud tahun pembebasan daripada perhambaan dan juga tahun pengampunan adalah yang bertitik tolak daripada peristiwa Jesus memproklamasikan gerakan ajaran agama yang diperintahkan kepadanya di *synagogue*. Melalui beberapa petikan Bible seperti *Leviticus* (25: 8-55), ‘*the year of Jubilee*’ itu dijelaskan sebagai satu peristiwa pengampunan, bebas daripada perhambaan dan seruan untuk beramal kebajikan kepada mereka yang memerlukan. *Isaiah* (61:1-2) pula menggambarkan *Jubilee Year* memberi mesej pengharapan, kebebasan dan memperbaharui semula komitmen terhadap Tuhan. Petikan ayat Bible ini memberi intipati bahawa *Jubilee Year* merupakan satu peristiwa yang melibatkan sambutan perhimpunan komuniti Kristian (*communal event*) bagi memperbaharui semula tingkat spiritual yang memberi ruang pengampunan dan peringatan untuk memperbanyakkan amal kebajikan. *Jubilee Year* ini menandakan kasih sayang Tuhan atas ciptaannya kepada manusia serta keadilan dan keamanan kepada seluruh umat manusia tanpa dikhususkan kepada bangsa dan ras tertentu yang dirujuk dengan istilah ‘*shalom*’. *Shalom* yang diproklamasikan oleh Jesus ketika *Jubilee Year* telah mengubah budaya Yahudi yang tidak menerima kehadiran orang lain. Sebaliknya, Jesus telah memperkenalkan dan menyebarkan ‘*shalom relationship*’, iaitu hubungan harmoni atau hubungan sejahtera dengan pihak lain tanpa mengambil kira dan tidak membezakan ras, budaya dan agama lain (Cherian, 2019).

Amalan dan contoh inilah yang diteladani oleh institusi gereja hari ini melalui sambutan *Jubilee Year* yang merupakan tahun pengampunan agar dibukakan hati setiap penganut Kristian untuk melakukan kebaikan dan mempromosi *shālôm* atau kesejahteraan dan perdamaian kepada semua umat manusia tanpa mengira agama. Terdapat perbezaan makna *shālôm* dengan *peace* sekalipun kedua-duanya boleh dimaksudkan sebagai keamanan. Perkataan *peace* dalam bahasa Inggeris yang bermaksud keamanan dan ketenangan. Sebaliknya, *shālôm* dalam bahasa Hebrew bermaksud kesejahteraan (*wholeness and completion*). Pengucapan *shālôm* ditujukan bagi mengharapkan kesejahteraan yang menyeluruh mencakupi sejahtera kesihatan dan sejahtera seluruh aspek kehidupan. *Shālôm* tidak menolak wujudnya konflik yang berlaku akibat kepelbagaian dan perbezaan agama. Sebaliknya, *shālôm* mengungkapkan satu istilah yang menekankan unsur tidak ganas (*non-violent*), mengakui serta menghormati kepelbagaian dalam menguruskan sesuatu perbezaan (Cherian, 2019).

Jesus digelar sebagai ‘*The Prince of Peace*’ kerana peranannya menyatukan orang Yahudi (*Jews*) dengan orang luar atau orang bukan Yahudi (*Gentiles*), memecahkan tembok permusuhan dan mendamaikan hubungan antara mereka. Bible menjelaskan keamanan harus dipupuk dalam diri individu sebelum keamanan itu dikongsikan dengan pihak lain. Mempromosi keamanan dan perdamaian tidak bermaksud mengkompromikan ajaran agama yang termaktub dalam kitab suci. Sebaliknya, ia mempamerkan sikap pemaaf dan solidariti ketuhanan atau kepatuhan terhadap perintah Tuhan dengan meneladani sikap dan cara hidup Jesus sebagai individu pemaaf dan cintakan perdamaian. Dalam *Luke* (14: 31-32) Jesus berperanan sebagai duta atau orang tengah mendamaikan pihak yang bertelagah, manakala dalam *Act* (10: 36-39) Jesus menyebarkan ‘*good news*’ (khabar gembira) dengan menyampaikan mesej keamanan, pemulihan diri (*healing*) dan penyelamatan atau pembebasan (*deliverance*). Semangat perdamaian melalui sikap kemaafaan ini merupakan manifestasi konsep keselamatan yang Tuhan berikan melalui *Jesus Christ* yang diutuskan ke dunia. Dengan lebih jelas lagi, Jesus menawarkan kepada pengikutnya satu model kasih sayang untuk diamalkan dalam kehidupan seharian (Cherian, 2019).

Model kasih sayang yang menekankan sikap keamanan atau perdamaian dan kemaafan merupakan elemen penting yang diajarkan Jesus dan satu tuntutan yang harus diteladani oleh penganut Kristian. Keamanan dibina apabila kita berupaya mengurus perbezaan atau perbalahan tanpa kekerasan (*non-violent management*) atas dasar penghormatan terhadap manusia sebagai ciptaan Tuhan yang dianggap suci. Justeru,

perlakuan atau tindakan mengambil nyawa atau membunuh orang lain merupakan satu pelanggaran terhadap perintah dan ciptaan Tuhan. Dengan itu, agama Kristian mengajar penganutnya agar melihat “orang lain” (*the others*) itu sebagai rakan sesama manusia (*a fellow human being*) dan tidak dimusuhi atas sebab perbezaan kepercayaan agama (Cherian, 2019).

Penjelasan mengenai konsep keamanan dan keharmonian turut diuraikan oleh Ungaran Rashid et al. (2020). Konsep keamanan merupakan salah satu konsep penting yang dinyatakan dalam Bible. Hal ini dapat dilihat apabila istilah keamanan ini disebut sebanyak 340 kali dalam Bible. Memandangkan penulisan Bible melibatkan tiga bahasa iaitu Hebrew (Ibrani), Greek (Latin) dan Aramaik, maka konsep keamanan dijelaskan berdasarkan tiga bahasa tersebut. Hebrew Bible tidak hanya merupakan kitab suci (*scripture*) orang Yahudi (*Jewish people*), tetapi juga kitab suci bagi penganut Kristian yang dikenali the Old Testament atau Perjanjian Lama. Berdasarkan perspektif agama Kristian sebagaimana yang dinyatakan dalam the Old Testament, perkataan keamanan berasal daripada bahasa Hebrew iaitu *shālôm* dan *shelam* dalam bahasa Aramaik. *Shālôm* dijelaskan enam definisi iaitu; kesempurnaan yang melibatkan keselamatan; kesejahteraan tubuh badan yang melibatkan kebajikan, kesihatan; kemewahan yang melibatkan ketenangan, kecukupan (merasa cukup), jalinan persahabatan dan jalinan hubungan dengan Tuhan serta keamanan yang bebas daripada unsur peperangan. *Shelam* pula memberi makna lengkap dan pasrah atau penyerahan sepenuhnya. Dengan itu, *shālôm* dan *shelam* tidak hanya menjelaskan konsep keamanan yang bebas daripada unsur peperangan, tetapi juga menggambarkan situasi hidup bersama dalam keadaan aman harmoni dan keamanan itu dirasai melalui kewujudan Tuhan.

Hebrew Bible atau kitab Perjanjian Lama yang terbahagi kepada tiga bahagian iaitu *Torah* (*the Pentateuch*), *Nev'im* (*Prophets*) dan *Ketuvim* (*Writings*) memaparkan istilah *shālôm* dalam semua bahagian. Sebaliknya istilah *shelam* pula hanya disebut di bahagian *Ketuvim* sahaja. Pada kelazimannya, istilah *shālôm* digunakan sebagai satu pengucapan yang sering dilafazkan oleh orang Yahudi apabila bertemu dengan orang lain. *Shālôm* digunakan untuk pengucapan kesejahteraan kesihatan seperti disebut dalam Genesis (29:6) dan dalam konteks ini *shālôm* merujuk kepada *prosperity* atau kesejahteraan atau kesenangan hidup seperti disebut dalam Genesis (37:14). *Shālôm* juga digunakan bagi menggambarkan situasi keamanan dan keharmonian hidup berjiran. John Gill (2015), “*John Gill’s Exposition of the Bible*”, penganalisis Bible menjelaskan *shālôm* menggambarkan keselamatan sebagaimana yang dinyatakan dalam Genesis (15:15), Tuhan menjanjikan keamanan berkekalan kepada Abraham (a.s) setelah meninggal dunia. *Shālôm* turut menggambarkan perdamaian dalam hubungan persahabatan seperti disebut dalam Joshua (9:15) apabila Joshua membuat perjanjian damai dengan Gibeonites. Dapat difahami bahawa *shālôm* menjelaskan konsep keamanan atau perdamaian dalam hubungan dengan Tuhan (kisah Abraham) dan hubungan sesama manusia (kisah Joshua).

Melalui beberapa nukilan daripada ahli teologi Kristian, Ungaran menyatakan keamanan bermaksud menolak peperangan dan mencintai orang lain sekalipun pihak tersebut adalah musuh kita. Penganut Kristian digalakkan mempraktikkan sepenuhnya ajaran Jesus Christ yang telah ditetapkan melalui institusi gereja (*true church of Jesus Christ*). Ungaran (2020) menjelaskan usaha membina keamanan (*peace-making*) dan mengekalkan keamanan (*peace-keeping*) memberi makna semantik yang sama yang menuntut tindakan kerjasama antara dua pihak untuk saling berdamai (*reconciliation*). Bible menjelaskan keamanan datangnya daripada Tuhan kerana Tuhan adalah sumber keamanan. Dengan kata lain, keamanan hanya boleh dirasa dan dinikmati bagi sesiapa yang patuh kepada arahan dan perintah Tuhan dengan sepenuh jiwa. Dalam Bible, St. Paul beberapa kali menghubungkaitkan perkataan Tuhan (*God* atau *Lord*) secara langsung dengan konsep keamanan melalui frasa “*God/Lord of Peace*”. Menurut ahli teologi Kristian, Wayne Grudem (1994)

sebagaimana yang dinukilkan oleh Ungaran (2020), keamanan adalah aspek yang diintegrasikan dengan janji Tuhan terhadap penebusan dosa (*God's promise of redemption*) sebagaimana yang disebut dalam beberapa ayat Bible seperti Psalms 29:11; 85:8 dan Isaiah 9:6-7.

Sementara itu, perkataan '*peace*' dalam Bible Hebrew atau Bible Ibrani (Old Testament atau Perjanjian Lama) disebut *shālôm* yang bermaksud keselamatan, kebajikan, keharmonian, kesihatan, persahabatan dengan orang lain dan hubungan damai dalam perjanjian dengan Tuhan (*friendship with God especially in covenant relationship*). Dengan itu, konsep keamanan dalam Bible Ibrani tidak hanya menjelaskan tiada keganasan tetapi juga merangkumi beberapa nilai positif yang boleh diaplikasikan dalam kehidupan seperti saling maaf memaafkan, saling berdamai, dan memupuk hubungan persahabatan berdasarkan ajaran Jesus "*brother from brother*" (Bartoli, 2004) dan *Fratelli tutti* (All brothers) (Mullick, 2021).

Rumusan awal menjelaskan konsep harmoni daripada perspektif agama (Islam dan Kristian) dan kepercayaan Konfucius adalah merujuk kepada kelangsungan kebersamaan komuniti yang pelbagai latar belakang selesa hidup bersama dalam persekitaran aman, harmoni dan sejahtera. Keharmonian hidup bersama ini tidak hanya menggambarkan suasana yang tidak kucar kacir kerana sekiranya adapun konflik yang berlaku, ia dapat ditangani melalui jalan tengah atau rundingan, toleransi dan berlapang dada. Sesungguhnya, keharmonian dapat dibina sekiranya kerjasama antara penganut agama berbeza dipupuk dan disemai melalui hubungan sosial antara keluarga dan masyarakat sehingga berupaya mempamerkan sikap positif cintakan perdamaian.

4. Agama dan Fungsinya Sebagai Penjana Keharmonian

Agama sering digambarkan dengan imej negatif apabila umum menganggap agama sebagai pencetus konflik dan faktor pendorong kepada ketegangan. Tanggapan seumpama ini timbul susulan daripada kesalahfahaman yang menganggap agama hanya menitikberatkan kesatuan dalam kalangan penganutnya sahaja tanpa mengambil kira persoalan kepelbagaian daripada nilai dan prinsip ajaran agama-agama lain. Tanggapan negatif ini semakin berleluasa apabila agama dikatakan hanya mempromosi *theological totalitarianism* dan *moral exclusivism*, iaitu menganggap agama tidak memberi ruang perbincangan mengenai ajaran pokok agama apabila setiap agama masing-masing berjuang untuk menegakkan kebenarannya sahaja, dan nilai-nilai moral yang bersifat eksklusif yang tidak boleh dikongsi dengan agama lain (Pye, Michael et al., 2006). Perkara yang tidak boleh dikongsi ialah ajaran substantif agama, dan perkara yang perlu dikongsi ialah fungsi agama yang mengajar penganutnya ke arah kebaikan.

Salvatore (2016) menyatakan hubungkait agama sebagai medium perdamaian agak jarang dibicarakan berbanding menghubungkaitkan agama dengan punca dan pencetus konflik. Media sering memaparkan konflik dan jenayah berbanding menetengahkan pengalaman penganut berbeza agama yang telah sekian lama menjalinkan hubungan persahabatan, hubungan akrab antara rakan sekerja, hubungan intim dan kasih sayang antara ahli keluarga berbeza agama serta semangat kebersamaan (solidariti) antara anggota masyarakat dalam melaksanakan aktiviti keagamaan masing-masing dan penglibatan dalam aktiviti sosial seharian. Sesungguhnya agama berperanan sebagai pembina keamanan (*faith-based building*) kerana agama menyuburkan cara hidup sihat melalui nilai kasih mengasihi dan menanamkan sikap saling menghormati antara pihak berbeza agama. Dengan lebih jelas lagi, sesungguhnya agama berperanan penting dalam mempromosi keharmonian melalui fungsinya sebagai pembina keamanan. Ini kerana agama menawarkan nilai moral seperti tanggungjawab dan kasih sayang untuk memimpin dunia ke arah yang lebih aman. Agama juga

berfungsi untuk memupuk perdamaian melalui aktiviti berstruktur yang dirancang di peringkat pemimpin agama dan hubungan sosial yang berlangsung di peringkat akar umbi (*grass roots*).

Perspektif sosiologi melihat agama sebagai institusi dan fenomena sosial yang berfungsi untuk memupuk hubungan bersama demi mencapai integrasi dan kesepaduan sosial. Mahdavi & Entezari (2020) menukikan beberapa pandangan ahli sosiologi bagi menjelaskan fungsi agama. Misalnya, Radcliff Brown menyatakan agama berfungsi sebagai institusi sosial yang menyusun atur sistem hubungan sosial melalui tinggal bersama. Fungsi sosial agama untuk mengekalkan keteraturan masyarakat (*social order*). Mahdavi & Entezari selanjutnya menjelaskan pandangan Emile Durkheim yang menyatakan solidariti disumbangkan oleh agama melalui semangat hidup bersama yang dipupuk melalui ritual agama atau aktiviti keagamaan yang memperkukuh dan memperdalamkan perasaan keagamaan sehingga melahirkan ikatan kebersamaan dalam hubungan sesama penganut agama. Melalui perhimpunan dan perarakan yang melibatkan hubungan sesama penganut agama, ia membangkitkan harapan untuk saling berganding bahu membangun kepentingan agama bersama. Mahdavi selanjutnya menjelaskan pandangan Max Weber bahawa agama merupakan interaksi sosial yang mempamerkan tingkah laku atau perlakuan manusia (*human behaviour*) dalam perkara yang melibatkan perlakuan keagamaan (*religious behaviour*). Weber menyatakan fungsi agama tidak hanya menjelaskan tentang makna kehidupan tetapi juga berfungsi mengekalkan kestabilan masyarakat. Pandangan Weber ini menjelaskan bahawa perlakuan keagamaan menggalakkan sikap saling membantu dan bekerjasama dalam masyarakat. Talcott Parsons, ahli sosiologi kontemporari turut mendokong pandangan bahawa agama merupakan elemen budaya yang berperanan sebagai alat integrasi dan tali penghubung antara anggota masyarakat. Habermas pula menjelaskan fungsi agama sebagai sumber ketaatan dan penyerahan serta medium perdamaian dan ketenangan.

5. Cabaran Menjana Keharmonian Hubungan Antara Agama di Malaysia

Keharmonian merupakan antara agenda nasional dan ia juga merupakan cabaran Malaysia agar kelangsungan keharmonian ini berupaya diurus dengan baik bagi melahirkan masyarakat sejahtera dan selesa hidup bersama dalam kepelbagaian agama, etnik dan status ekonomi berbeza. Hubungan sosial antara agama dan etnik bersifat pasang-surut (Naqib Hamdan et al. 2018), kadang kala bersifat *superior-inferior* dan majoriti-minoriti. Bertitik tolak daripada bentuk hubungan sebeginilah, beberapa isu sosial yang melibatkan hubungan antara pihak berbeza agama dijadikan modal provokasi untuk memanaskan keadaan sehingga menggugat ketenteraman awam. Sesungguhnya, agama merupakan elemen budaya yang mudah dibakar, namun sukar dipadam sekiranya tidak dikawal dengan baik dan tidak ditangani secara berhemah, bijak dan matang. Antara isu yang melibatkan agama dan etnik di Malaysia ialah isu penggunaan kalimah Allah yang merupakan antara isu sensitiviti agama yang disifatkan sebagai isu timbul-tenggelam yang mula dibangkitkan tahun 2010 (Naqib Hamdan et al. 2018; Khairul Azhar 2016; Hazman et al. 2011) dan muncul kembali tahun 2021, hak penjagaan anak pasangan beza agama, tuntutan mayat atau jenazah saudara baru, pindaan Akta 355 berkenaan peningkatan kadar hukuman ke atas pesalah jenayah, penggunaan pembesar suara ketika laungan azan, dobi mesra Muslim, penutupan pusat tahfiz, hak sama rata bagi golongan Lesbian, Gay, Biseksual dan Transgender (LGBT) yang tidak selari dengan norma dan nilai agama, pemakaian hijab bagi pekerja wanita (Naqib Hamdan et al. 2018). Isu perbezaan agama yang melibatkan semua etnik seperti pencerobohan kuil, penghinaan terhadap agama yang dianuti etnik Cina, India dan Melayu (Siti Khatijah et al. 2017).

Isu berkaitan konflik agama sememangnya wujud, namun masih terkawal. Kebanyakan punca konflik dicetuskan daripada perbezaan dan sensitiviti agama serta provokasi negatif terhadap agama. Isu tersebut yang

melibatkan penghinaan dan cemuhan terhadap agama semakin tular di media sosial sehingga memperlihatkan masyarakat masa kini semakin kurang nilai hormat-menghormati terhadap ajaran agama lain. Boleh dikatakan masyarakat semakin kurang sensitif terhadap agama lain dan kurang menghormati perbezaan agama sehingga sesetengah isu tersebut menggugat keharmonian hubungan antara agama. Permasalahan ini timbul mungkin disebabkan kurang kefahaman dan timbulnya kesalahfahaman terhadap agama lain.

Dalam usaha menangani isu-isu yang melibatkan pertikaian atau perdebatan hubungan antara penganut agama, Nur Farhana Abdul Rahman et al., (2020) mengetengahkan solusi melalui pendekatan memahami agama lain sebagai asas toleransi beragama di Malaysia. Pendekatan kefahaman terhadap agama lain signifikan bagi meningkatkan amalan toleransi agar tidak ada pihak yang dengan sengaja menyekat hak dan kebebasan agama lain mempraktikkan kepercayaan dan amalan masing-masing. Hasil dapatan kajian Nur Farhana et al. (2020) menunjukkan pihak autoriti Muslim lebih cenderung kepada cadangan membudayakan sikap kenal mengenali sebagai satu usaha untuk memahami agama lain. Namun begitu, pendekatan memahami agama ini tertakluk kepada batasan dan syarat tertentu khususnya perkara yang melibatkan sensitiviti agama. Bagi pihak autoriti bukan Muslim pula, pendekatan memahami agama lain dapat menyumbang kepada pembinaan sikap hormat menghormati dan mengurangkan prasangka dan prejudis terhadap agama lain. Kajian tersebut merumuskan usaha penyelarasan pemahaman agama melalui sistem pendidikan perlu dilihat atau dibaca bersama Perlembagaan Malaysia dan persetujuan daripada pemimpin-pemimpin agama agar pendekatan kefahaman antara agama benar-benar berupaya menjadi pemangkin toleransi dalam hubungan sosial antara agama di Malaysia.

Metodologi Kajian

Kajian ini menggunakan kaedah kualitatif bersandarkan reka bentuk analisis kandungan dan kaedah temu bual mendalam turut diaplikasikan bersama informan utama (*key informants*). Kaedah temu bual mendalam ini dijalankan bersama pihak berautoriti agama, iaitu Mufti Negeri Sabah, Datuk Bongsu@Aziz Jaafar dan temu bual bersama informan yang mempunyai pengalaman peribadi dalam kes perebutan jenazah salah seorang daripada ahli keluarga informan yang meninggal dunia dan diragui status penukaran agamanya kepada Islam. Dalam hal ini, pendekatan fenomenologi digunakan bagi memahami dan meneliti pengalaman hidup individu seperti pengalaman yang dialami oleh pihak informan tentang fenomena yang dilalui. Pendekatan ini adalah berdasarkan pandangan Tuffour (2017) menjelaskan pendekatan fenomenologi iaitu satu pendekatan yang mengkaji intipati atau struktur pengalaman yang dilalui oleh manusia. Setelah proses pengumpulan data ini dijalankan, hasil temubual ditranskripsikan dan dianalisis menggunakan pendekatan deskriptif tematik iaitu menentukan tema-tema yang bersesuaian dengan konteks perbincangan.

Dapatan kajian

1. Menjana Keharmonian Melalui Kerjasama Antara Agama di Sabah

Pengumpulan data melalui kaedah temubual mendalam bersama informan utama (*key informant*) menunjukkan terdapat beberapa jalinan kerjasama yang ditonjolkan masyarakat Sabah dalam perkara atau isu yang melibatkan hubungan antara pihak berbeza agama. Perkara ini dapat dilihat melalui dua bentuk kerjasama; i) kerjasama untuk mengekalkan hubungan sedia kala, dan ii) kerjasama untuk memulihkan semula hubungan tegang kesan daripada konflik keluarga. Amalan kerjasama ini dapat dilihat dalam beberapa kes dan insiden yang berlaku berdasarkan pengalaman informan utama seperti yang dijelaskan seperti berikut:

Kerjasama pada perkara yang melibatkan perkahwinan campur

Hasil kajian melalui temubual bersama informan utama (*key informant*) yang memiliki bidang kuasa tertinggi dalam hal ehwal agama Islam iaitu, Mufti Negeri Sabah Datuk Bongsu@Aziz Jaafar menjelaskan terdapat beberapa amalan baik (*best practices*) yang mendorong kerjasama antara penganut berbeza di Sabah. Antara amalan baik yang pernah dialami dan diceritakan sendiri kepada informan ialah kesediaan masyarakat peribumi Sabah berkahwin campur dengan etnik lain walaupun melibatkan penukaran agama kepada Islam. Sikap sebegini menjadikan kebanyakan masyarakat peribumi Sabah terutamanya etnik Dusun mudah bertoleransi, berlapang dada dan bersifat agak *fleksible* pada perkara yang melibatkan budaya etnik dan cara hidup beragama. Hal ini dibuktikan melalui hasil kajian informan sendiri yang mendapati hampir 50 peratus penukaran agama kepada Islam disebabkan berkahwin dengan pasangan Muslim. Situasi ini agak berbeza jika dibandingkan dengan di Semenanjung Malaysia apabila perkahwinan yang menyebabkan penukaran agama kepada Islam boleh menyebabkan berlakunya tindakan keras seperti ugutan, ancaman dan bahkan sehingga pembunuhan.

Menurut informan, boleh dikatakan isu agama dan etnik tidak dianggap sebagai satu isu besar yang tidak boleh dikompromikan kerana kebanyakan masyarakat Sabah menerima kepelbagaian sebagai satu kelaziman dan norma sosial. Informan turut menjelaskan pengalaman mengislamkan seorang saudara baru yang kemudiannya disusuli oleh ibunya apabila mula tertarik dengan keprihatinan yang ditunjukkan oleh beliau dan rakan-rakan yang hampir setiap bulan menyantuni keluarga tersebut. Hanya neneknya yang telah berusia hampir 80 tahun sahaja yang belum memeluk Islam dan apabila didekati dan diajak kepada Islam, nenek tersebut berkongsi satu bentuk perbualan yang agak menarik.

“Saya bukan tidak mahu masuk tapi saya rasa bagus kami bagi-bagi.” Saya bilang maksudnya, “bagi-bagi tu macam mana?” Dia bilang begini “kalau anak dan cucu saya masuk Islam, bila mati nanti tentulah dorang masuk syurga saya masuk neraka.” “Tapi takkan la dorang sanggup kasi tinggal saya di neraka. Mesti dorang tarik juga masuk ke syurga”.

Pernyataan di atas menunjukkan satu bentuk pemikiran generasi lama atau orang-orang tua di Sabah yang begitu *simple (simplistic)* dan mudah. Justeru, boleh dikatakan bentuk pemikiran sebeginilah yang mempengaruhi corak hidup masyarakat Sabah yang mudah menerima kehadiran orang luar atau boleh difahami sebagai masyarakat yang cenderung kepada budaya meraikan kepelbagaian. Selain itu, terdapat satu lagi kes penukaran agama kepada Islam disebabkan faktor perkahwinan daripada keluarga yang agak kuat berpegang kepada agama asal. Tiga daripada enam orang anaknya memeluk Islam selepas berkahwin dengan pasangan Muslim dan tiga orang lagi masih kekal dengan agama asal. Hasil temubual informan bersama ketua keluarga tersebut menyatakan:

“Dia bilang kami ikut saja apa akan jadi suami dia. Kalau suami dia orang Islam jadi Islam lah. Suami dia mungkin orang Buddha mungkin dia ikut jadi Buddha, suami dia Kristian dia Kristian lah.” Maknanya, amat open keadaan itu. Dia boleh terima siapa sahaja, padahal dia sudah Islam”

Pernyataan di atas menunjukkan sikap keterbukaan segelintir masyarakat Sabah terhadap penerimaan ahli keluarga berbeza agama. Sungguhpun individu tersebut telah bertukar agama kepada Islam, namun masih memberi ruang kebebasan untuk ahli keluarganya mengikut agama pasangan yang dipilih. Informan

selanjutnya menjelaskan bahawa penukaran agama kepada Islam atas faktor perkahwinan turut melibatkan beberapa kes penolakan sehingga menyebabkan terdapat pasangan yang membatalkan hasrat untuk berkahwin dengan pasangan Muslim kerana terpaksa bertukar agama. Namun menurut informan, kebanyakan kes menunjukkan kesediaan untuk bertukar agama kerana berkahwin telah diterima pakai sebagai satu kelaziman budaya masyarakat Sabah tanpa perlu melibatkan tindakan atau campur-tangan undang-undang. Sebarang isu yang timbul cuba diselesaikan melalui jalinan kerjasama antara pihak berbeza agama bagi mengekalkan hubungan sediakala.

Kerjasama pada perkara yang melibatkan simbol agama

Simbol agama seperti lambang yang sering dipasang di rumah-rumah ibadah atau papan tanda sepanjang jalan raya merupakan antara simbol agama yang lazim terdapat di Sabah. Pengalaman informan Datuk Mufti menyatakan terdapat masjid di pekan Membakut yang kiblatnya sememangnya berhadapan dengan lambang salib. Lambang ini akan begitu jelas kelihatan pada waktu malam apabila dipasang lampu LED. Apabila tiba waktu solat Maghrib dan Isyak, lambang salib tersebut seolah-olah menjadi ruang arah kiblat orang Muslim yang bersolat di masjid tersebut. Namun begitu, hal ini tidak menjadi isu besar bagi masyarakat Muslim setempat untuk mendesak pihak gereja menurunkan salib tersebut atau membuat sebarang laporan kepada pihak berkuasa untuk mengambil sebarang tindakan yang memenangkan atau menyebelahi pihak tertentu. Sebaliknya, penyelesaian dilakukan melalui sikap kerjasama daripada pihak Muslim untuk meletakkan langsir atau penghadang agar simbol agama ini tidak jelas kelihatan apabila Muslim melakukan solat di masjid tersebut.

Kerjasama pada perkara yang melibatkan harta warisan

Kes ini agak menarik apabila informan Datuk Mufti menceritakan pengalaman beliau mengenai kes seorang paderi yang memberikan tanah waqaf kepada adik beradiknya yang Muslim untuk didirikan masjid. Sebagaimana yang dijelaskan oleh informan daripada hasil temubual bersama paderi tersebut:

“Jadi alasan kenapa paderi ni bagi wakafkan tanah kepada adik-beradik dia yang Muslim, kerana dia bilang bapa dia dulu bagi dia tanah untuk diorang adik beradik, jadi dia bilang tidak bagus juga kalau dia kaut (ambil) sekeping tanah untuk orang Kristian untuk buat gereja, sekeping tanah untuk Muslim tiada pula, sedangkan yang Muslim tu adik dia juga”.

Pernyataan di atas menunjukkan kerjasama yang ditonjolkan melalui sikap berlapang dada untuk berkongsi harta warisan keluarga untuk diwaqafkan bagi pembinaan rumah ibadah. Kerjasama dan kesediaan ahli keluarga yang berbeza agama untuk sama-sama melakukan amal kebaikan melalui pembinaan rumah ibadah, iaitu gereja dan masjid di atas tapak tanah keluarga merupakan satu contoh teladan yang baik untuk diamalkan masyarakat majmuk di Malaysia.

Kerjasama pada perkara yang melibatkan pengurusan jenazah yang diragui status agamanya

Hasil kajian mengenai kes pengurusan jenazah yang diragui status agama si mati ini diperolehi melalui temubual yang dijalankan oleh pengkaji bersama informan yang terlibat dalam kes ahli keluarganya yang memeluk Islam tanpa diketahui oleh ahli keluarganya yang lain. Informan menyatakan ayahnya telah meninggal dunia yang ketika itu telah memeluk Islam dan pengislaman arwah hanya didaftarkan ketika sakit

tenat tanpa diketahui ahli keluarga lain. Keadaan ini menimbulkan kekecohan apabila arwah yang berstatus saudara baru tersebut meninggal dunia kerana ahli keluarganya menyelenggarakan pengebumian si mati mengikut ritual keagamaan agama asal si mati. Namun begitu, informan tetap mempertahankan bahawa si mati telah memeluk Islam ketika masih hidup dan berusaha agar si mati diselenggarakan mengikut tatacara agama Islam. Selepas 45 hari dikebumikan dan atas perintah Mahkamah Syariah, akhirnya tanah perkuburan si mati dibongkar semula dan jenazahnya diselenggarakan mengikut tatacara pengebumian Islam.

Sungguhpun situasi ini sedikit sebanyak mencuit hubungan harmoni antara ahli keluarga berbeza agama, namun kerjasama daripada kedua-dua belah pihak akhirnya masalah ini dapat diselesaikan dengan baik. Penyelesaian masalah ini ditangani melalui pendekatan jalan tengah (*middle path*) dengan membuktikan dokumentasi pendaftaran saudara baru (si mati) dan sikap diplomasi, tolak ansur dan berlapang dada yang ditunjukkan oleh keluarga asal daripada kalangan keluarga non-Muslim. Peristiwa ini telah mengeruhkan hubungan informan dengan ahli keluarganya sehingga hampir dua tahun informan tidak dibenarkan bertemu dengan ibunya kerana dikhuatiri informan akan turut mempengaruhi ibunya memeluk Islam sebagaimana yang berlaku ke atas arwah ayahnya. Hasil dapatan kajian ini menunjukkan isu sensitiviti agama yang melibatkan ahli keluarga berbeza agama boleh diselesaikan dengan baik sekiranya kedua-dua pihak mengamalkan sikap berlapang dada dan berpegang pada prinsip "*agree to disagree*" (bersetuju untuk tidak bersetuju) demi mencapai keharmonian dan kesejahteraan hidup bersama.

Kesimpulan

Keharmonian dalam hubungan sosial antara agama merupakan indikator utama yang boleh dijadikan kayu ukur dalam menilai keharmonian dalam kepelbagaian masyarakat. Pelbagai kaedah dan pendekatan digunakan bagi menilai keharmonian sama ada parameter kekayaan atau kemewahan hidup, mahupun parameter hubungan sosial. Daripada kedua-dua pendekatan ini, parameter hubungan sosial memberi sumbangan yang signifikan dalam mencorak keharmonian dalam kepelbagaian agama di Sabah. Hasil kajian menjelaskan keharmonian hubungan sosial dibina berdasarkan jalinan kerjasama yang ditonjolkan dalam beberapa situasi yang melibatkan perkahwinan campur, simbol agama, harta warisan dan pengurusan jenazah. Melalui jalinan kerjasama, sikap penerimaan dan berlapang dada, kerukunan hidup bersama antara agama di Sabah masih bertahan sehingga kini. Situasi sedemikian merupakan salah satu kayu ukur kepada indikator keharmonian yang boleh disifatkan dalam keadaan harmoni yang kukuh dan kuat kerana keupayaan masyarakat Sabah hidup secara aman sungguhpun berdepan dengan isu perbezaan agama. Dapat dikatakan, keharmonian masyarakat Sabah diterjemah melalui kesediaan masyarakatnya hidup bersama dan gaya hidup yang cintakan perdamaian sehingga sebarang konflik yang berlaku ditangani melalui jalan tengah (*middle path*), bersetuju untuk tidak bersetuju (*agree to disagree*) dan situasi menang-menang (*win-win situation*). Sesungguhnya fungsi agama sebagai penjana keharmonian dapat dibuktikan melalui kajian ini dan boleh direalisasikan dalam konteks masyarakat majmuk di Malaysia sekiranya penganut beza agama mengamalkan sikap kerjasama dan berpegang kepada prinsip agama yang cintakan keharmonian.

Penghargaan: Sekalung penghargaan kepada Kementerian Pengajian Tinggi atas pembiayaan dana penyelidikan di bawah Skim Geran Penyelidikan Fundamental, kod geran: FRGS/1/2019/SSI05/UMS/02/1, FRG0527-1/2019; dan geran Skim Dana Khas Universiti Malaysia Sabah SDK0328-2021.

Persetujuan Termaklum: Persetujuan telah di perolehi daripada semua individu atau subjek yang menyertai kajian ini.

Konflik Kepentingan: Artikel ini tiada konflik kepentingan dengan mana mana pihak.

Senarai Temu Bual

- YBhg. S. S. Datuk Ust. Haji Bungsu @ Aziz b. Haji Jaafar, Mufti Sabah. Temu bual dijalankan secara maya pada 11 Ogos 2021. (*Key-informant*)
- Informan, 57 tahun. Pengalaman mengenai perebutan jenazah dengan keluarga bukan Muslim. Temu bual dijalankan secara maya pada 27 Jun 2021.

Rujukan

- Bartoli, A. (2004). *Christianity and Peacebuilding*. In Harold C. & Gordon S. *Religion and Peacebuilding*. Albany: State University of New York.
- Bell, D. A., & Mo, Y. (2014). Harmony in the World 2013: The Ideal and the Reality. *Social Indicators Research*, 118(2), 797–818. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0439-z>
- Cherian, J. K. (2019). An Interreligious Initiative for Peace and Harmony: A Christian Perspective. *Transformation*, 36(2), 100–112. <https://doi.org/10.1177/0265378819844874>
- Guixot, H. E. M. A. A. (2019). *Prophetic Meaning of the Document on Human Fraternity*. <https://www.pcinterreligious.org/prophetic-meaning-of-the-document-on-human-fraternity-ayuso>
- Haslina Ibrahim. (2013). Muhibah for a Sustainable Framework of Inter-Religious Relation in Malaysia. In *presented at a Joint Seminar between he Department Of Usuluddin & Comparative Religion, Kirkh, IIUM And Cismor, Doshisha University, Kyoto On “Shariah, Governance And Interreligious Relations”*, 26th October 2013 at the International Islamic University Ma (Issue October).
- Mahdavi, M. R., & Entezari, A. (2020). Social Religiosity and National Solidarity : A Comparison Between Iranian and Indian Youths. *Journal of Critical Reviews*, 7(2), 204–213.
- Mohammad Naqib Hamdan, Mohd Anuar Ramli, Syamsul Azizul Marinsah, Rahimin Affandi Abdul Rahim, Muhd Imran Abdul Razak, Muhammad Izzul Syami Zulkepli, & Zulkepli, S. (2018). *Aplikasi Fiqh Al-Ta ‘ Ayush yang Berorientasikan Prinsip Wasatiyyah dalam Membina Keharmonian Masyarakat Majmuk di Malaysia* (No. 14-15 November 2018; Issue November).
- Mullick, S. (2021). *All-Inclusive World : An Appraisal of Fratelli Tutti on Fraternity and Social Friendship*. 2021(Jan-Feb), 12–21. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4318167>
- Nazmi, M., Khalli, M., Sintang, S., & Marinsah, S. A. (2020). Rahmatan Lil ’Alamin: Kerangka Konsep Keharmonian Di Malaysia. *Sains Insani* 5 (2), 32-42.
- Neo, J. L. (2019). Dimensions of religious harmony as constitutional practice: Beyond state control. *German Law Journal*, 20(7), 966–985. <https://doi.org/10.1017/glj.2019.78>
- Nur Farhana Abdul Rahman,; Khadijah Mohd Khambali @ Hambali,; Jaffary Awang,; Zul ’Azmi Yaakob &, & Shapiee, N. S. (2020). Memahami Agama Lain Asas Toleransi Beragama : Tujuan dan Syarat dari Perspektif Pemimpin Agama di Malaysia. *Akademika*, 90(2), 165–179.
- Pye, Michael, Franke, E., Wasim, A. T., & Abdurrahman Ma’sud. (2006). Religious Harmony : Problems, Practice, and Education. Proceedings of the Regional Conference of the International Association for the History of Religions, Yogyakarta and Semarang, Indonesia, September 27th-October 3rd, 2004. In M. Pye, E. Franke, A. T. Wasim, & A. Ma’sud (Eds.), *Religious Harmony : Problems, Practice, and*

Education. Proceedings of the Regional Conference of the International Association for the History of Religions, Yogyakarta and Semarang, Indonesia, September 27th-October 3rd, 2004 (p. 363). Walter de Gruyter GmbH & Co.

Setiyawan Gunardi, Mualimin Mochammad Sahid, & Mohammad Hadi Zahalan. (2019). Konsep Harmoni Dalam Masyarakat Muslim Dan Bukan Muslim. *Seminar Serantau Pengajian Tinggi Islam (SeIPTI) 2019At: UNISSA, Brunei Darussalam, November.*

Shamsul Amri Baharuddin. 2007. *Modul Hubungan Etnik. Shah Alam: Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi Mara.*

Tuffour, Isaac. (2017). A Critical Overview of Interpretative Phenomenological Analysis: A Contemporary Qualitative Research Approach. *Journal of Healthcare Communications.* 2(4).

Zulkifli Aini and Wan Nurul Anis Wan Ismail. (2018). Pengenalan kepada amalan konsep fiqh al- ta'ayush. Zulkefli Aini, Mohamad Zulkifli Abdul Ghani dan Zainab Ismail (eds). *Rahmah lil alamin: dakwah dalam masyarakat majmuk Malaysia*, Bangi: Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia 21-35.